

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی عناصر فرهنگ عامه در دیوان امیر خسرو دهلوی

استاد راهنما:

دکتر داود محمدی

استاد مشاور:

دکتر سید حسن طباطبایی

پژوهشگر:

معصومه رئوفی

اسفند ۱۳۹۱

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،

ابتکارت و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع

این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه سمنان است.

تعهد نامه

اینجانب معصومه رئوفی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات محض دانشگاه سمنان، دانشکده ی علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه ی تلاش و تحقیقات خود بوده و از هیچ منبعی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه ی تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره ی اساتید محترم بوده است.

نام و نام خانوادگی: معصومه رئوفی

تاریخ:

امضاء:

تقدیم به

مادر مهربانم

که هرچه دارم از دعای اوست

و

به همسر عزیزم

که در سراسر دوران تحصیلم

صبورانه کاستی ها را تحمل کرد .

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خداوند متعال را که با لطف و عنایت او توانستم نگارش این پایان نامه را به اتمام برسانم. در اینجا بر خود لازم می دانم از اولین آموزگار تا آخرین استادم تقدیر و تشکر نمایم که برایم زندگی، بودن و انسانیت را معنا کردند و سپیدی را بر تخته سیاه زندگی ام نگاشتند، به ویژه از هدایت های عالمانه ی استاد بزرگوام «جناب آقای دکتر محمدی» قدردانی می نمایم که در طی این مسیر، نور هدایتشان را از من دریغ ننمودند و راهنمایی های گران بهای ایشان همواره روشنی بخش راهم بود. هم چنین از استاد ارجمندم «جناب آقای دکتر طباطبایی» که زحمت مشاوره ی این پایان نامه را بر عهده داشتند بسیار سپاسگزارم. در پایان امیدوارم خداوند سبحان، توفیق جبران محبت های همه ی عزیزانی را که در این راه به نوعی مرا یاری رساندند به من ارزانی بدارد.

چکیده

فرهنگ عامه، تجربیات و تفکرات بشر در طی قرون و اعصار می‌باشد که در متن زندگی مردم هر دوره جاری است و ریشه در گذشته‌های دور دارد. فرهنگ مردم هر ملت‌ی دارای ویژگی‌هایی است که به آن جامعه هویت می‌بخشد و باعث تمایز آن از جوامع دیگر می‌شود. از سوی دیگر فولکلور بهترین عاملی است که ملت‌ها را به هم می‌پیوندد و موجب صلح و دوستی می‌گردد.

شناخت فرهنگ عامه علاوه بر این که در تدوین تاریخ و جامعه‌شناسی ضرورت دارد از نظر ادبی هم بسیار حائز اهمیت است. به طوری که فهم ظرایف اشعار و عبارات در گرو فهم اشارات فرهنگ عامه می‌باشد و بسیاری از پیچیدگی‌های موجود در ابیات با شناخت فرهنگ عامه قابل حل است. از طرف دیگر آثار ادبی یک دوره منابع مستندی برای استخراج نمونه‌های فرهنگ عامه هستند. امیرخسرو نیز از این امر مستثنی نیست و جای جای دیوان اشعار او آکنده از عناصر گوناگون فرهنگ عامه از جمله باورهای طبی، نجومی، مذهبی و دیگر اعتقادات مختلف مردم، آداب و رسوم، اساطیر و داستان‌واره می‌باشد که از آن‌ها برای خیال‌پردازی و مضمون‌سازی و خلق تصاویر بدیع در دیوان اشعارش بهره برده است.

از آنجایی که امیرخسرو در هریک از قالب‌های گوناگون شعری، شاعران بزرگ فارسی زبان مانند خاقانی، نظامی و سعدی را الگوی خود قرار داده بوده و آثار هریک از این شاعران سرشار از نمونه‌های عناصر فرهنگ عامه است؛ می‌توان گفت بخشی از باورهای تجلی یافته در دیوان امیرخسرو هم به جهت تأثیری می‌باشد که او از این شاعران پذیرفته است.

واژگان کلیدی: امیرخسرو دهلوی، فرهنگ عامه، اعتقادات و باورهای مردم، آداب و رسوم، اساطیر و...

فهرست مطالب

عنوان صفحه

فصل اوّل : درباره‌ی پژوهش

- ۱- بیان مسئله..... ۱
- ۲- اهداف پژوهش..... ۲
- ۳- پرسش‌های پژوهش..... ۲
- ۴- فرضیه‌های پژوهش..... ۲
- ۵- استفاده کنندگان از نتایج پژوهش..... ۳
- ۶- نوع و شیوه پژوهش..... ۳
- ۷- پیشینه‌ی تحقیق..... ۳

فصل دوم : فرهنگ عامه

- ۱- فرهنگ..... ۶
- ۱-۱- رابطه فرهنگ با تمدن..... ۷
- ۲- فرهنگ عوام..... ۸
- ۲-۱- اصطلاح فولکلور و پیشینه‌ی آن..... ۸
- ۲-۲- تعریف فرهنگ عامه..... ۹
- ۲-۳- گستره فرهنگ عامه..... ۹
- ۲-۴- ارتباط فولکلور با مردم شناسی..... ۱۱
- ۲-۵- ویژگی‌های فرهنگ عامه..... ۱۱
- ۲-۶- عوامل مؤثر در فرهنگ عامه..... ۱۲
- ۲-۷- اهمیت فولکلور و لزوم گردآوری آن..... ۱۳
- ۲-۸- تقسیم بندی عناصر فرهنگ عامه..... ۱۴
- ۳- فرهنگ عامه ایران..... ۱۶

فصل سوم : زندگی و آثار امیر خسرو دهلوی

- ۱- زندگی امیر خسرو ۲۰
- ۲- آثار امیر خسرو ۲۵
- ۲-۱- آثار منظوم ۲۶
- ۲-۲- آثار مثنوی ۳۱
- ۳- سبک امیر خسرو ۳۱

فصل چهارم :

بخش اول : اعتقادات و باورهای عامیانه

- الف) باورهای مربوط به طب ۳۶
- ۱- امراض و بیماری‌ها ۳۷
- ۱-۱- اختلاج ۳۷
- ۱-۲- اخلاط چهارگانه ۳۷
- ۱-۳- استسقا ۳۹
- ۱-۴- آبله ۳۹
- ۱-۵- تب ۴۰
- ۱-۵-۱- پرهیز ۴۰
- ۱-۵-۲- هذیان ۴۱
- ۱-۶- تبخال ۴۱
- ۱-۷- دیوانگی و جنون ۴۱
- ۱-۷-۱- دیوانه و ماه نو ۴۲
- ۲- داروها
- ۲-۱- انار ۴۲
- ۲-۲- توتیا ۴۳
- ۲-۳- خشخاش (تریاک) ۴۴
- ۲-۳-۱- افیون در باده افکندن ۴۵

- ۴۶..... ۲-۴- زعفران
- ۴۷..... ۲-۵- سرمه
- ۴۸..... ۲-۶- صندل
- ۴۸..... ۲-۶-۱- مار و درخت صندل
- ۴۹..... ۲-۷- عود
- ۴۹..... ۲-۸- کافور
- ۵۰..... ۲-۹- گلاب
- ۵۱..... ۲-۱۰- گلشکر
- ۵۱..... ۲-۱۱- مفرّح
- ۵۲..... ۲-۱۲- مومیایی
- ۵۳..... ۲-۱۳- هلیله

۳- باورهای طبی دیگر

- ۵۳..... ۳-۱- اشک خونین
- ۵۴..... ۳-۲- شراب و چشم
- ۵۵..... ۳-۳- فصد
- ۵۵..... ۳-۳-۱- نیستر

ب) باورهای مربوط به نجوم

- ۵۵..... ۱- خانه‌های کواکب
- ۵۵..... ۱-۱- شرف
- ۵۵..... ۱-۲- وبال
- ۵۶..... ۲- رنگ آسمان
- ۵۶..... ۳- زحل
- ۵۷..... ۴- زهره
- ۵۷..... ۵- شکل افلاک
- ۵۷..... ۶- شهاب و دیو
- ۵۸..... ۷- صبح صادق
- ۵۸..... ۸- طالع

- ۵۹..... ۹- طبقات آسمان
- ۶۰..... ۱۰- عطارد
- ۶۰..... ۱۱- قمر در عقرب
- ۶۰..... ۱۲- مریخ
- ۶۱..... ۱۳- مشتری
- ۶۱..... ۱۴- هفت اختر
- ۶۲..... ۱۵- هفت اقلیم
- ۶۲..... ۱۶- هفت اورنگ

ج) باورهای مذهبی

- ۶۳..... ۱- آب زمزم
- ۶۴..... ۲- بیت معمور
- ۶۴..... ۳- جان و افلاک
- ۶۴..... ۴- حور
- ۶۵..... ۵- خورشید پرستی
- ۶۵..... ۶- سدره و طوبی
- ۶۷..... ۷- سلسبیل
- ۶۷..... ۸- شمع روشن کردن
- ۶۷..... ۹- عهد الست
- ۶۸..... ۱۰- فرشتگان
- ۶۹..... ۱۱- قاب قوسین
- ۷۰..... ۱۲- قضا و قدر
- ۷۱..... ۱۳- کوثر
- ۷۱..... ۱۴- لوح محفوظ
- ۷۲..... ۱۵- نفخ صور

۱۶- هشت بهشت ۷۳

۱۷- همه باورهایی که مربوط به داستان زندگی و معجزات پیامبران است.

۱۷-۱- آدم(ع)..... ۷۳

۱۷-۲- نوح(ع)..... ۷۵

۱۷-۳- ابراهیم(ع)..... ۷۶

۱۷-۴- یعقوب و یوسف(ع)..... ۷۷

۱۷-۵- موسی(ع)..... ۸۰

۱۷-۶- ایوب(ع)..... ۸۱

۱۷-۷- داود(ع)..... ۸۱

۱۷-۸- سلیمان(ع)..... ۸۲

۱۷-۹- عیسی(ع)..... ۸۴

(د) باورهای عمومی دیگر :

۱- اسفند یا سپند سوزاندن ۸۷

۲- افسون و دعا خواندن ۸۷

۳- افعی و زمرد ۸۹

۴- باران نیسانی و در ۸۹

۵- بخت و اقبال ۸۹

۶- تعویذ ۹۰

۷- چشم زخم ۹۲

۸- چهار ارکان ۹۳

۹- خواب خرگوش ۹۳

۱۰- خورشید و ذره ۹۴

۱۱- سحر و جادو ۹۵

۱۱-۱- استفاده از مو در جادوگری..... ۹۷

۱۱-۲- جادوگری در بابل ۹۷

۱۱-۲-۱- چاه بابل ۹۸

- ۹۹..... ۱۱-۳- خواب بستن
- ۹۹..... ۱۱-۴- نعل در آتش نهادن
- ۱۰۰..... ۱۲- فال
- ۱۰۱..... ۱۲-۱- استخاره
- ۱۰۲..... ۱۲-۲- تعبیر خواب
- ۱۰۳..... ۱۲-۳- قرعه
- ۱۰۳..... ۱۳- کتان و مهتاب
- ۱۰۴..... ۱۴- کیمیا
- ۱۰۵..... ۱۵- گفتن چشم بد دور
- ۱۰۶..... ۱۶- گنج و ویرانه
- ۱۰۶..... ۱۷- لعل و آفتاب
- ۱۰۶..... ۱۸- ماه و سگان
- ۱۰۷..... ۱۹- مهرگیاه
- ۱۰۸..... ۲۰- نیل کشیدن
- ۱۰۹..... ۲۱- نیلوفر و آفتاب

بخش دوم : آداب و رسوم

- ۱۱۱..... ۱- آب پشت مسافر ریختن
- ۲- آداب عروسی
- ۱۱۱..... ۲-۱- آرایش عروس
- ۱۱۱..... ۲-۱-۱- خضاب یا حنا بستن
- ۱۱۲..... ۲-۱-۲- گلگونه
- ۱۱۲..... ۲-۲- رونما
- ۱۱۳..... ۲-۳- شکر افشاندن
- ۱۱۳..... ۲-۴- کابین یا مهریه
- ۳- آداب می خوردن
- ۱۱۴..... ۳-۱- به تنهایی می نخوردن

- ۱۱۴..... ۳-۲- جرعه افشاندن بر خاک
- ۴- بازی‌ها
- ۱۱۵..... ۴-۱- چوگان
- ۱۱۶..... ۴-۲- شطرنج
- ۱۱۷..... ۴-۳- نرد
- ۵- جشن‌ها و مناسبت‌ها
- ۱۱۹..... ۵-۱- شب یلدا
- ۱۲۰..... ۵-۲- نوروز
- ۱۲۱..... ۶- داغ کردن
- ۱۲۱..... ۷- دیدن ماه نو
- ۱۲۲..... ۸- زنده در آتش سوختن
- ۱۳۳..... ۹- کبوتر نامه بر

بخش سوم : اساطیر و افسانه‌ها

الف) باورهای اساطیری و داستان‌واره‌ها

- ۱۳۳..... ۱- آب حیات، خضر و اسکندر
- ۱۲۵..... ۲- آرش
- ۱۲۶..... ۳- جمشید
- ۱۲۸..... ۳-۱- جام جم
- ۱۲۸..... ۴- خسرو و شیرین
- ۱۲۹..... ۴-۱- شاپور
- ۱۲۹..... ۴-۲- شب‌دیز
- ۱۳۰..... ۴-۳- فرهاد
- ۱۳۱..... ۵- رستم یا تهمتن
- ۱۳۱..... ۵-۱- رخش
- ۱۳۲..... ۶- زال
- ۱۳۲..... ۷- سگ اصحاب کهف

- ۸- ضحاک ۱۳۳
- ۹- فریدون ۱۳۴
- ۱۰- گنج قارون ۱۳۴
- ۱۱- لاله نعمان ۱۳۵
- ۱۲- لیلی و مجنون ۱۳۶
- ۱۳- ماه نخشب ۱۳۷
- ۱۴- محمود و ایاز ۱۳۷
- ۱۵- منصور حلاج ۱۳۹
- ۱۶- وامق و عذرا ۱۳۹

ب) موجودات موهوم و افسانه‌ای :

- ۱- اژدها ۱۴۱
- ۲- پری ۱۴۲
- ۳- دیو ۱۴۳
- ۴- سیمرغ ۱۴۴
- ۵- غول ۱۴۵
- ۵-۱- خار مگیلان ۱۴۶
- ۶- هما ۱۴۷

بخش چهارم : زبان عامیانه

- ۱- لوترا ۱۴۸
- ۱-۱- لوتر زرگری ۱۴۸
- ۲- اصطلاحات عامیانه ۱۴۹
- ۳- ضرب المثل‌ها ۱۵۵
- بخش پنجم : نتیجه گیری ۱۵۸

فصل اول

درباره ی پژوهش

۱- بیان مسئله :

فرهنگ عامه در متن زندگی اقوام و ملت‌ها جریان دارد و به شکل‌های گوناگون نمایان می‌شود. آداب و رسوم، آیین‌ها، باورها، خرافات سحر و جادو، غیب‌گویی، طبابت، قصه‌ها، ترانه‌ها، چیستان‌ها، ضرب‌المثل‌ها، بازی‌ها و سرگرمی‌های رایج در میان مردم یک دوره عناصر به وجود آورنده‌ی فرهنگ عامه‌ی آن دوره است .

در واقع مردم هر سرزمینی نسبت به دنیای اطراف و موجودات آن عقاید و باورهایی دارند که طی قرون متمادی شکل گرفته و به جای مانده است. با توجه به این که شاعران و نویسندگان هر دوره عضوی از پیکره اجتماع‌اند و با تمام عناصر فرهنگی آن جامعه آشنایی دارند. پس آگاهانه یا ناآگاهانه بخشی از فرهنگ عامه عصر خود را در آثارشان منعکس می‌کنند تا جایی که بدون درک این موارد، گاهی استنباط مفاهیم مورد نظر آن‌ها دشوار می‌باشد.

پس شناسایی عقاید، باورها و آداب و رسوم یک ملت علاوه بر فوایدی که می‌تواند در زمینه‌ی جامعه شناسی تاریخی، روان شناسی و غیره داشته باشد از نظر ادبی نیز بسیار حایز اهمیت است، به طوری که فهم ظرایف اشعار و عبارات در گرو فهم اشارات فرهنگ عامه است. بسیاری از پیچیدگی‌های موجود در ابیات با شناخت فرهنگ عامه مردم آن زمان قابل حل است. از طرف دیگر آثار شاعران و نویسندگان یک دوره منابع مستند و قابل اعتمادی برای استخراج نمونه‌های فرهنگ عامه هستند و در تدوین فرهنگ هر کشور و شناسایی زوایای ناشناخته آن بسیار مؤثر می‌باشند. بسیاری از عناصر فرهنگ عامه از طریق شاعران و نویسندگان زنده مانده- اند و حتی امروز نیز اعتبار خود را از دست نداده‌اند چه آن‌ها که ریشه‌ی آیینی و دینی دارند و چه برخی که خرافه محسوب می‌شوند .

امیرخسرو دهلوی از پرکارترین شاعران بزرگ فارسی زبان هندوستان در نیمه دوم قرن هفتم و آغاز قرن هشتم هجریست. او کم و بیش در اکثر فنون و اسالیب مهم قدما طبع آزمایی نموده و در قالب‌های گوناگون شعری شاعران بزرگ را الگوی خود قرار داده است. با این حال به یاری ذوق سرشار و طبع روانش و به جهت این که در محیط جدیدی از ادب فارسی تربیت شده است، طبعاً تازگی‌هایی در سخن وی دیده می‌شود .

بررسی عناصر فرهنگ عامه در دیوان امیرخسرو موجب رسیدن به درک بهتری از اشعار او می‌گردد و همچنین می‌تواند تحقیق کوچکی در حوزه مشترکات فرهنگی ایران و هند باشد. از

آنجا که تا کنون این پژوهش صورت نگرفته، این پایان نامه بر آن است که عناصر فرهنگ عامه را در دیوان اشعار امیرخسرو دهلوی مورد تحقیق و بررسی قرار دهد .

۲- اهداف پژوهش :

همان‌طور که گفتیم شاعران و نویسندگان هر دوره به عنوان عضوی از جامعه، بی شک بخشی از عناصر فرهنگ عامه عصر خود را در آثارشان منعکس می‌کنند تا جایی که بدون درک این موارد، گاهی فهم مفاهیم مورد نظر آن‌ها دشوار می‌باشد. امیرخسرو دهلوی نیز از این امر مستثنی نیست لذا در این تحقیق برآنیم که بازتاب عناصر فرهنگ عامه را در دیوان اشعار او مورد بررسی قرار دهیم تا به درک بهتری از این اشعار برسیم و پیوند آن‌ها را با فرهنگ عامه نشان دهیم.

۳- پرسش‌های تحقیق :

- ۱- منظور از عناصر فرهنگ عامه چیست ؟
- ۲- تجلی عناصر فرهنگ عامه و باورهای کهن در دیوان امیرخسرو چگونه است ؟
- ۳- کدام یک از عناصر فرهنگ عامه در دیوان امیرخسرو نمود بیشتری یافته است ؟

۴- فرضیه‌های پژوهش :

- ۱- عناصر فرهنگ عامه شامل آداب و رسوم، آیین‌ها، باورها، ضرب‌المثل‌ها، ترانه‌ها، خرافات و قصه‌های رایج در میان مردم یک دوره است .
- ۲- امیرخسرو نیز مانند دیگر شاعران با مردم جامعه خود زندگی کرده و با عناصر فرهنگی اجتماع آشنایی داشته است و آگاهانه یا ناخودآگاه بخشی از عناصر فرهنگ عامه عصر خود را در لا به لای اشعارش منعکس نموده است.
- ۱- گمان می‌کنم باورهای عامیانه بیش از دیگر عناصر فرهنگ عامه در دیوان امیرخسرو نمود یافته باشد.

۵- استفاده کنندگان از نتایج پژوهش :

دانشجویان رشته‌ی ادبیات فارسی، محققان ادبی و کلیه‌ی علاقمندان به ادبیات فارسی و فرهنگ عامه می‌توانند از نتیجه‌ی این پژوهش بهره ببرند.

۶- نوع و شیوه پژوهش :

این پژوهش توصیفی کتابخانه‌ای است. در این تحقیق با استفاده از روش فیش‌برداری از کتاب‌ها و مقالات اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری شده و بعد از دسته‌بندی، تجزیه و تحلیل می‌گردد.

۷- پیشینه پژوهش :

تا کنون در زمینه‌ی فرهنگ عامه و گردآوری باورهای کهن تحقیقات گسترده‌ای انجام گرفته است. از جمله کتاب‌هایی که در ارتباط با این موضوع به چاپ رسیده‌اند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد :

۱. فرهنگ عامیانه مردم ایران، صادق هدایت، گردآورنده جهانگیر هدایت، چاپ ششم،

نشر چشمه، تهران ۱۳۸۵

۲. پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران، حسینعلی بیهقی، انتشارات آستان قدس رضوی

، ۱۳۶۵

۳. فرهنگ مردم و طرز گردآوری و نوشتن آن، به اهتمام انجوا، وزارت اطلاعات ۱۳۴۰

۴. فرهنگ مردم (فولکلور ایران) تالیف سید علی میرنیا، نشر پارسا، تهران، چاپ اول،

۱۳۶۹

۵. فولکلور و ادبیات عامیانه، محمدرضا بختیاری، ارومیه، انتشارات ادیبان، چاپ اول،

۱۳۸۶

۶. فرهنگ عامه یا گذری بر شیوه‌های گفتاری، پنداری و کرداری مردم بیرجند، محمد

حسین مولایی، مشهد، سخن گستر، ۱۳۸۶

۷. فرهنگ عامه، دکتر احمد تمیم داری، مهکامه، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۰

و ...

همچنین بررسی تجلی باورهای کهن و عناصر فرهنگ عامه در آثار شاعران مختلف از جمله نظامی، مولوی، صائب تبریزی، حافظ، سنایی و ... طی پایان‌نامه‌ها و مقالات متعدد صورت گرفته است. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تجلی باورهای کهن مردمی، بازی‌ها، سرگرمی‌ها و آداب و رسوم اجتماعی در دیوان

خاقانی، بهزاد قیاسوند، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۵

۲. فرهنگ باورهای دیوان صائب، اکبر قاسمی، دانشگاه تربیت معلم تهران، خرداد ۷۹

۳. بررسی نوادر فرهنگ عامه در خمسه نظامی، سید محمود رضا غیبی، دانشگاه تبریز،

۱۳۸۳

۴. بررسی جلوه‌های فرهنگ عامیانه در شعر نظامی، فاطمه الهامی، دانشگاه تربیت مدرس

، ۱۳۷۶

و ...

اما در ارتباط با زندگی و آثار امیرخسرو دهلوی منابع معدودی در دست است و غالب پژوهش‌هایی که در زمینه‌ی آثار وی انجام شده، توجه اصلی آن‌ها بر خمسه و مثنوی‌های او بوده است، و ما در این تحقیق برآنیم که تجلی عناصر فرهنگ عامه را در دیوان امیرخسرو مورد بررسی قرار دهیم که تاکنون کار مستقلی در این مورد صورت نگرفته است.